

ברכת הטוב והמטיב

מים ראשונים: דף זה כתבנו לראשונה בשנת תשס"ב וכבר השלמנו שלוש שנים לאחרי, בשנת תשס"ה, דף מיוחד על [ברכת המזון](#) כולה, בפרשת מסעי. כמו כן, הקדשנו דף מיוחד, בתשעה באב שנת תשע"ד, [לחורבן ביתר](#) שבעקבותיו, לפי דעות רבות, נתקנה ברכת הטוב והמטיב. הדברים משולבים ומאירים האחד את השני והשלישי, השני את האחד והשלישי, והחוט המשולש לא במהרה יינתק.¹

וְאָכַלְתָּ וְשִׁבַּעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת־ה' אֱלֹהֶיךָ עַל־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן־לְךָ: (דברים ח ז).²

בבא בתרא קא א-ב – מאורעות ט"ו באב

חמישה עשר באב מאי היא? יום שהותרו שבטים לבא זה בזה ... יום שכלו בו מתי מדבר ... יום שנתנו הרוגי ביתר לקבורה.³

ברכות דף מח עמוד ב – הברכה הרביעית בברכת המזון

אמר רב נחמן: משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים: דוד תקן "על ישראל עמך ועל ירושלים עירך" ושלמה תקן "על הבית הגדול והקדוש". הטוב והמטיב ביבנה תקנה כנגד הרוגי ביתר. דאמר רב מתנא: אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב, "הטוב" - שלא הסריחו, "והמטיב" - שניתנו לקבורה.⁴ תנו רבנן, סדר ברכת המזון כך היא: ברכה ראשונה - ברכת הזן, שניה - ברכת הארץ, שלישית - בונה ירושלים, רביעית - הטוב והמטיב.⁵

תנו רבנן: מנין לברכת המזון מן התורה? שנאמר: "ואכלת ושבעת וברכת" - זו ברכת הזן. "את ה' אלהיך" - זו ברכת הזימון.⁶ "על הארץ" - זו ברכת הארץ. "הטובה" - זו בונה ירושלים ... "אשר נתן לך" - זו הטוב והמטיב.⁷

רבי אומר: ... הטוב והמטיב - ביבנה תקנוה.⁸

¹ וגם על נושא זה זכינו לכתוב בקהלת: [החוט המשולש](#).

² "ואכלת ושבעת" - לברכה. וכן הוא גם בהמשך פרשתנו, בפרשה שניה של קריאת שמע: "ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת" (דברים יא טו). (ממנו למדונו חז"ל בגמרא ברכות מ ע"א: "אסור לאדם שיאכל קודם שיתן מאכל לבהמתו, שנאמר: ונתתי עשב בשדך לבהמתך והדר ואכלת ושבעת"). אבל בהמשך הפרק, מיד לאחר הפסוק שהבאנו, גם אזהרה: "פן תאכל ושבעת ובתים טובים תבנה וישבת" (דברים ח יב) ובפרשת השבוע שעבר, ואתחנן: "ובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאת ובורות חצובים אשר לא חצבת כרמים וזיתים אשר לא נטעת ואכלת ושבעת" (דברים ו יא). והשיא בשירת האזינו: "ואכל ושבע ודשן ופנה אל אלהים אחרים ועבדום" (דברים לא כ). הצירוף אכל-שבע הוא ביטוי מאד אופייני לספר דברים שכמעט אינו מצוי בשאר ספרי התורה ובנביאים הראשונים. אך הוא חוזר ונביאים אחרונים, יואל ב כו: "וְאָכַלְתֶּם אֶכּוֹל וְשִׁבַּעְתֶּם וְהִלַּלְתֶּם אֶת שֵׁם ה' אֱלֹהֵיכֶם", (ראו גם הושע ד י), בתהלים כב כז: "יִאֲכְלוּ עֲנָוִים וְיִשְׂבְּעוּ", וברות ב יד: "וְתֹאכַל וְתִשְׂבַּע וְתִתֵּר".

³ פרשת עקב, שהיא המקור בתורה לברכת המזון, חלה תמיד בסמיכות לט"ו באב, באותו שבוע או בשבוע שאחרי. ראו דברינו [יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה](#) בט"ו באב.

⁴ ברכת הטוב והמטיב שונה משאר הברכות שכן נתקנה על הרעה (נחמא פורתא) והיא בבחינת "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה" כפי שנראה בהמשך (שיטת ר' מאיר בתוספתא, הערה 7 להלן). אך האם היא "כוונת מחוקק" של התורה ובדרגה אחת עם שאר הברכות, כמו המזון, הארץ וירושלים, או שהיא תקנת חכמים שעשו לו אסמכתא במקרא? האם התורה צפתה זאת מראש ובאה ללמדנו את העקרון שחייב אדם גם לברך על הרעה; או שמא אילולי חטאו וגלו הייתה ברכת המזון של שלוש ברכות בלבד? עכ"פ, בנוסח הברכה גופא, אין לפורענות זכר (מלבד הרמז "הטוב והמטיב") ונראה שבכל מקרה, כאשר קבעו ברכה זו לדורות וטבעו בה את "מטבע חכמים" ריככוה והפכוה לברכת הגאולה לעתיד לבוא.

⁵ זה הסדר ואין לשנותו, משום שהוא משקף התפתחות היסטורית של קורות עם ישראל ומאורעות הדורות שונים.

⁶ שבזימון מזכירים את שם ה'. ראו בהמשך שם וכן שלושה דפים קודם בברכות מה ע"א מקור אחר לזימון, הפסוק בתהלים לד ד: "גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדו", או הפסוק בשירת האזינו (דברים לב ג): "**כִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא הַבּוֹ גֹדֵל לְאֱלֹהֵינוּ**".

⁷ לפי דעה זו ברכת הטוב והמטיב היא מן התורה ובדרגה אחת עם כל שאר הברכות. ברכת המזון גופא היא מדאורייתא לכל הדעות ובניגוד לכל שאר ברכות הנהגין שהן מדברי חכמים. אלא שהנוסח שלה, "טופס הברכות", התפתח לאורך ההיסטוריה של עם ישראל וכל דור "הוסיף לה נופך משלו". ראו מקבילה בתוספתא מסכת ברכות (ליברמן) פרק ו הלכה א: "ברכת הזימון מן התורה שנאמר: ואכלת ושבעת וברכת - זו ברכת הזימון. את ה' אלהיך - זו ברכה ראשונה. על הארץ - זו ברכת הארץ. הטובה - זו ירושלים ... ה' מאיר אומר: מנין שכשם שאתה מברך על הטובה כך אתה מברך על הרעה? תלמוד לומר: אשר נתן לך ה' אלהיך - אליך דיין בכל דין שדןך, בין במידת הטוב בין במידת פורענות".

⁸ זו השיטה שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן. התורה לא תקנה מראש ברכה על פורענות, בודאי לא על פורענות מסוימת ("הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" - דברינו בפרשה זו). המחלוקת זו, אם הטוב והמטיב הוא מן התורה או מחכמים נמצאת גם

במדבר רבה כג ז – חלוקה לשתי ברכות ושתי ברכות

"כי אתם באים אל הארץ כנען" - הלכה, עד שלא נכנסו לארץ כיצד היו מברכין על המזון? כך שנו רבותינו: עד שלא נכנסו ישראל לארץ, לא היו מברכין אלא ברכה אחת: "הזן את הכל". משנכנסו לא"י היו מברכין: "על הארץ ועל המזון". משחרבה הוסיפו "בונה ירושלים". משנקברו הרוגי ביתר הוסיפו "הטוב והמטיב"...⁹ ואין לך חביבה מכולם יותר מברכת על הארץ ועל המזון שכך אמרו חכמים: כל מי שאינו מזכיר בברכת המזון על הארץ ועל המזון ארץ חמדה וברית ותורה וחיים לא יצא ידי חובתו.¹⁰

ברכות דף טז עמוד א – ברכת הפועלים

והתניא: הפועלים שהיו עושים מלאכה אצל בעל הבית קורין קריאת שמע ומתפללין. ואוכלין פתן ואין מברכים לפניו,¹¹ אבל מברכין לאחריה שתיים. כיצד? ברכה ראשונה כתקונה. שניה - פותח בברכת הארץ וכוללין בונה ירושלים בברכת הארץ.¹² במה דברים אמורים - בעושי בשכרן, אבל עושי בסעודתן¹³ או שהיה בעל הבית מיסב עמהן - מברכין כתיקונה.¹⁴

באר היטב, שולחן ערוך או"ח סימן קצב

נוסח ברכת המזון הקצר להרב מהור"ר נפתלי בהסכמת הרבה גדולים: ברכה ראשונה כולה כתיקונה. ואח"כ יאמר: "נודה לך ה' אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה ונתת לנו ברית ותורה ולחם לשבוע. ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון. רחם נא ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים ועל מלכות בית דוד משיחך ותגדיל מהרה כבוד הבית ותנחמנו בכפליים. ברוך אתה ה' בונה ברחמי ירושלים אמן. ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המלך הטוב והמטיב לכולנו הוא הטיב הוא מטיב הוא יטיב לנו הוא גמלנו, הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד בחסד ובחן וברחמים ויזכנו לימות המשיח. עושה שלום וכו'".¹⁵

אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ז – כנגד האבות

בירושלמי ברכות פרק ז דף יא עמוד א שנראה שנוטה לדעה שברכה זו היא מהתורה: "אמר רב חונה: תיפטר כרבי ישמעאל, דרבי ישמעאל אמר: הטוב והמטיב דבר תורה", אבל בסוגיה בבבלי ברכות מו ע"א נראה שהדעה השלטת היא שברכה זו היא מדרבנן: "אמר רב יוסף: תדע דהטוב והמטיב לאו דאורייתא - שהרי פועלים עוקרים אותה. אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: תדע דהטוב והמטיב לאו דאורייתא - שהרי פותח בה בברוך ואין חותם בה בברוך" (את ברכת הפועלים נראה להלן). ולהלכה, דעת רוב הפוסקים היא שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן ולפיכך חותמים את ברכת בונה ירושלים ב"אמן" כדי להפריד בין ברכות מהתורה לתוספת שהוסיפו חכמים. משה, יהושע, דוד ושלמה - מדאורייתא, חכמי יבנה - מדרבנן.

⁹ לפי מקור זה ברכת בונה ירושלים נתקנה לאחר החורבן ולא ע"י דוד ושלמה בניגוד לגמרא בברכות לעיל. בכך נוצרת חלוקה של ברכת המזון לשתי חטיבות: ברכת הזן והארץ מחד גיסא וברכת בונה ירושלים והטוב והמטיב מאידך גיסא. יהושע ומשה בצד אחד, וחכמי בית שני בצד האחר (דוד ושלמה לא נזכרים). חלוקה זו מדגישה את מעמדו של יהושע כממשיכו של משה ומזכירה אולי את מאמר רב אדא ברבי חנינא בגמרא נדרים דף כב עמוד ב: "אלמלא (לא) חטאו ישראל - לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה וספר יהושע בלבד, שערכה של ארץ ישראל הוא".

¹⁰ מדרש זה נמצא בפרשת מסעי על הפסוק "כי אתם באים אל הארץ ... שפותח את סדר הנחלות. עיקר מטרתו להדגיש את ברכת הארץ שהיא התוספת של דור המתנחלים לעומת דור המדבר, ומכאן סיומו החגיגי של המדרש. אגב אורחא גם מלמדנו שברכת בונה ירושלים שנתקנה אחרי החורבן ולא ע"י דוד ושלמה ...

¹¹ "שאינה מן התורה" רש"י שם. אמנם החמירו מאד על ברכות הנהנין שלפני האכילה וההנאה, עד שאמרו: "אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - מעל ... אמר רב יהודה אמר שמואל: כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - כאילו נהנה מקדשי שמים" (ברכות לה ע"א). אבל דא עקא, איזו מן החמרה זו תהיה אם הפועל ידקדק שלא למעול בקדשי שמים, אבל ימעל בעבודתו ומחויבותו כלפי בעל הבית, הלא תרתי דסתרי הם. עד כדי כך!

¹² הפועלים אומרים רק שתי ברכות. ברכת ירושלים אוחדה עם ברכת הארץ (יהושע, דוד ושלמה ברצף אחד, הגמרא בברכות לשיטתה). וברכת הטוב והמטיב לא נזכרת כאן כלל. זה אחד המקורות של הפוסקים שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן (ראו תוספות סוטה לב ע"ב). או אפשר שתוספת זו ("התניא") היא קדומה ונכתבה עוד לפני החורבן, לפני נפילת ביתר?

¹³ "עושי בסעודתן" הם פועלים שאינם מקבלים שכר בגין עבודתם אלא רק אוכל. זה שכרם היחיד ולפיכך רשאים (צריכים?) לברך ברכה מלאה. אבל פועלים ש"עושיין בשכרן", היינו מקבלים שכר על עבודתם צריכים לקצר שכן זמנם שייך לבעל הבית.

¹⁴ ראו שולחן ערוך אורח חיים קצא: "פועלים העושים מלאכה אצל בעל הבית מקצריין בברכת המזון, כדי שלא לבטל מלאכת בעל הבית. כיצד? ברכה ראשונה כתקנה, ושנייה פותח בברכת הארץ וכולל בה בונה ירושלים וחותם בברכת הארץ. ואין אומרים ברכת הטוב והמטיב כלל. במה דברים אמורים? כשנוטלים שכר על מלאכתן מלבד הסעודה. אבל אם אין נוטלים שכר אלא הסעודה שאוכלים לבד, מברכין כל ד' ברכות כתקנן. וכן אם בעל הבית מסב עימהם ... מברכין כל ד' ברכות. והאידנא (ובימינו), לעולם מברכים כל ארבע ברכות, שאין דרך בני אדם עכשיו להקפיד בכך, ומסתמא אדעתא דהכי שוכרים פועלים שיברכו כל ארבע ברכות כתקנם".

¹⁵ מעין תפילת "הביננו" של ברכת המזון. וזאת דווקא באותו סימן בשולחן ערוך בו יש הקפדה על הנוסח: "... וכל המשנה מזה הנוסח ... הרי זה בור". ולא הספקנו לברר מיהו מהור"ר נפתלי הנזכר כאן, מה מקור נוסח זה ובאילו מקרים יש לאומרו. בשעת הסכנה? כשאין זמן? עכ"פ, שים לב ל"משקל היחסי" של ברכת הטוב והמטיב בנוסח קצר זה. זאת ועוד, ראו נוסח קצר אחר של ברכת המזון בסידור עבודת ישראל (רעדעלהיים) ושם כתוב שהוא מיועד לנשים שמלאכתן בבישול ואין להן זמן לומר את הברכה המלאה ...

למה בירכו ג' ברכות? להזכיר זכות האבות. ואלו הן: הזן את הכל. על הארץ ועל המזון. בונה ירושלים. "הזן את הכל" להזכיר זכות אברהם. כיצד? היה מכניס עוברי דרכים לביתו לפרנסו ולכלכלו¹⁶ ... "על המזון" - להזכיר זכות יצחק שזרע בארץ ומצא מזונו מאה שערים¹⁷ ... "הבונה ברחמיו" - להזכיר זכות יעקב שעמד בבית אל ואמר: ... "זה שער השמים" - זה ירושלים שעמד לבנות. לכך אומרים "בונה ירושלים" לבני יעקב.¹⁸

צור משלו אכלנו ברכו אמוני

הזן את עולמו רוענו אבינו, אכלנו את לחמו ויינו שתינו ... – ברכת הזן
בשיר וקול תודה נברך לאלהינו על ארץ חמדה טובה שהנחיל לאבותינו ... – ברכת הארץ
רחם בחסדך על עמך צורנו, על ציון משכן כבודך זבול בית תפארתנו ... – בונה ירושלים
יבנה המקדש עיר ציון תמלא ושם נשיר שיר חדש וברננה נעלה ... – ברכת הטוב והמטיב?¹⁹

מסכת ברכות פרק ט משנה ב – ברכת הודאה הטוב והמטיב

על הזיקין ועל הזועות ועל הברקים ועל הרעמים ועל הרוחות אומר ברוך שכתו וגבורתו מלא עולם. על ההרים ועל הגבעות ועל הימים ועל הנהרות ועל המדברות אומר ברוך עושה מעשה בראשית ... על הגשמים ועל הבשורות הטובות אומר ברוך הטוב והמטיב ועל שמועות רעות אומר ברוך דיין האמת.²⁰

שבת שלום
מחלקי המים

¹⁶ ומחנכם לברך לבורא עולם. ראו דברינו [אשל אברהם](#) בפרשת וירא.

¹⁷ ולא היגר מהארץ גם בשנים הקשות. ראו דברינו [יצחק אבינו](#) בפרשת תולדות.

¹⁸ ואין כאן זכר לברכה הרביעית "הטוב והמטיב". הקישור לאבות, כמו שלוש התפילות ביום (ראו דברינו [תפילות אבות תקנום](#)), מדגיש את ההבדל בין שלוש הברכות הראשונות שהן כוונת התורה מעיקרא, עליהם גם הפועלים, בני אברהם יצחק ויעקב, אינם יכולים לוותר. ברכת הטוב והמטיב, לעומת זאת, נתקנה בידי חכמים, בצוק העתים. אילו זכינו, לא היינו אומרים אותה (ראו מדרש "אילו זכיתם" בפתחתא איכה רבה, דברינו [פתיחתא איכה רבה - 2 בתשעה באב](#)).

¹⁹ פיוט "צור משלו" שבזמירות לליל שבת הוא "תקציר" של ברכת המזון. דבר זה הראני מחותני עמוס חכם ז"ל. ההתחלה ברורה: ברכת הזן והארץ. אך בהמשך "ממסמס" הפייטן את ברכת הטוב והמטיב ומשלבה בברכת ירושלים והמקדש שמופיעות פעמיים!

²⁰ ברכת הטוב והמטיב נתקנה גם כברכת הודאה (הודיה) על גשמים ובשורות טובות. והגמרא במסכת ברכות דף נט עמוד ב מוסיפה גם מקרה של לידת בן: "ילדה אשתו זכר, אומר ברוך הטוב והמטיב", ירושה: "מת אביו והוא יורשו, בתחילה אומר ברוך דיין האמת ולבסוף הוא אומר ברוך הטוב והמטיב", שתיית יין בסעודה: "אף על פי שאמרו שינוי יין אינו צריך לברך, אבל אומר ברוך הטוב והמטיב" ועוד. האם זו ברכת "הטוב והמטיב" שונה מזו שנתקנה על הרוגי בית"ר ורק השם מחבר ביניהם, או שמא ניתן למצוא חוט מקשר בין כל סוגי "הטוב והמטיב". נשמח לשמוע לקח טוב מפי שואבי המים הטובים והמטיבים.